

Néhány oszmán-török eredetű földrajzi nevünkről*

Ez az írásom, amellyel a 70. születésnapja alkalmából Jakab László tanár urat szeretném köszönteni, kisebb részlete „A török hódoltság néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben” című, készülőben lévő dolgozatomnak. Tervezett tanulmányom témájáról — röviden egy-két módszertani kérdést érintve és a vizsgálat anyagából néhány példát bemutatva — egy nemrég megjelent cikkemben már szoltam (SZABÓ 1999: 81–6), s az ott közölteket szeretném most további észrevételekkel és újabb adatokkal kiegészíteni.

Mivel török hatás két nagyobb hullámban is érte nyelvünket és kultúránkat — mint ismeretes: már a honfoglalás előtt, főképpen a vándorlások korában és a XVI–XVII. századi hódoltság idején is —, ezért bizonyos helynevek esetén nemigen vagy csak nagyon nehezen lehet állást foglalni annak megállapításában, hogy mikor és honnan került a magyarba a szóban forgó elnevezés. Ebben elsősorban az a körülmény játszik közre, hogy sok földrajzi nevünk előfordulására — nemcsak a honfoglalás előtti és utáni évszázadokból, hanem még a másfél évszázadig tartó török uralom korából — sincs írásos adatunk. A föltehetően oszmán-török eredetre visszavezethető földrajzi nevek esetében olykor már az is némi fogódzót jelent(het), ha a XVIII. századból (esetenként már az 1700-as évek elejéről) találunk följegyzéseket. Néhány ilyen helynév a vizsgálatra kiválasztott anyagomban is előfordul, a többségük azonban olyan földrajzi név, amelyre a PESTY FRIGYES-féle 1864-es helynévgyűjteményben található adat. A mostani közleményemben tárgyalt földrajzi neveket az e témakörbe tartozó, nemrég megjelent írásomhoz hasonlóan mutatom be, vagyis oly módon, hogy „azokat a helynévi adatokat, melyek feltehetően a hódoltság kori magyar-török érintkezések során terjedtek el nyelvünkben, az egyes megyék betűrendjében (azokon belül pedig a települések ábécérendje szerint) sorolom föl. A példanyag közlésében úgy jártam el, hogy az adott kiadványból természetesen minden változtatás nélkül vettem át a szóban forgó helységekre és földrajzi névre utaló sorszámozást és rövidítéseket” (SZABÓ 1999: 82).

* Részlet egy készülő tanulmányból.

Dömörkapu

Bátaszék; 107/234. *Dömörkapu* : *Tömörkáp* [C. *Dömörkapu* P. *Dömör kapui d*] Ds, sz. Teréziánumi uradalomé volt. A pusztáról van elnevezve, amelyet a birtok körülvesz.; 107/235. *Dömörkapu* : *Dömörkapupusztá* [Hn. *Dömörkapu*] Pu. A körülötte elterülő uradalom központja volt a szokásos gazdasági épületekkel. Jelenleg az állami gazdaságé (TMFN. 513).

A *Dömörkapu* helynevet KISS LAJOS oszmán-török eredetűnek tekinti, és az ilyen nevű, Bátaszék külterületén lévő kisebb településről a következő adatokat közli: „**Dömörkapu** ’Bátaszékhez tartozó lakott hely a belterülettől nyugatra’ [1796: *Dömörkapu* Vályi 1: 518, de l. 1554: *Kapu*: MNyTK. 103. sz. is]. Az elsődleges *Szurdokút* [1267/1380: *Zurdukut* Györffy 1: 369, 396] hn. tükörfordításaként az oszmán-törökben *Demirkapu* hn. keletkezett, s ez idővel felülkerekedett a magyarban is. Köznévi előzményéhez l. oszm. *demirkapu* ’megerősített szoros; sziklazátonyos hely’ (tkp. ’vaskapu’). Azonos etimológiája van a pilisi és mecseki *Dömör-kapu*-nak is (HEFTY: Nyr. 40: 214; KLEMM: Pécs helyn. 10; ŠKALJIĆ: Turcizmi 211; KAKUK 122)” (FNESz. I, 387–388).

A **duttyán** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Hódmezővásárhely: 392. *Duttyán*. Régi csárda a mártélyi Dög-Tisza alsó DK-i sarkában a védőtöltés mellett. Az 1700-as években már állt, s igen forgalmas csárda volt Szegvár, Mártély felől Szeged felé vezető régi út mentén. A csárda környékét, mely régen is jó termőterület volt, ma pedig kiváló szántó, szintén *Duttyán*-nak nevezik (BODNÁR 1983: 48).

A *duttyán* eredetileg ’török kereskedő sátra’ jelentésben élt (vö. TESz. I, 694). A hódoltság korából (1646-ból) eddig egyetlen adatot találtak rá, s egyébként mint dél-alföldi tájszó napjainkig megőrződött (vö. KAKUK 1996: 200–201).

A ’lacikonyha, csárda, vendégfogadó’ jelentésű *duttyán* köznév idővel *Duttyán* helynévvé válva metonimikusan — amint a Hódmezővásárhely környéki adat mutatja — azt a területet is jelölheti, ahol egykor a *duttyán*-nak nevezett csárda volt.

A **hadzsi** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Esztergom: 1/437. *Hadzsi*, *-ba* [K. ~, sz, rTkl. ~ d] Ds, sz; 1/454. *Hadzsi-erdő* [K. *Hághegy* vagy ~, e] Ds, e (KMFN. 41).

A *hadzsi* (~ *hacsi*) az oszmán-törökben ’mohamedán zarándok, aki elzarándokolt Mekkába, s elvégezte az előírt szertartást a Kába kónél’ jelentésű, melyet köznévként ritkán használtak. Jóval gyakoribb volt viszont különféle tisztségnevek előtt (pl. *hadzsi* ~ *hacsi aga*, *hadzsi* ~ *hacsi szubasa*), és mint tiszteleti elnevezés személynévvé is válhatott (l. részletesebben KAKUK 1996: 232).

A török hódoltság után a *hadzsi* ~ *hacsi* köznévként ugyan nem maradt meg, viszont személynévvé vált, majd abból földrajzi névvé alakulhatott.

A *jancsár* ~ *janicsár* köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Bátor: 22/189. *Jancsār-fār* D, 1 (HMFN/I. 90). — Gyermely: 39/100. *Jancsár, -ba* [K.3.~] S, r. A vége birkalegelő.; 39/149. *Kis-Jancsár* [K.3.~] Ds, sz. Régen a juhász és a nyája tartózkodott itt.; 39/150. *Jancsármajor* M. Ma már csak a romjai vannak meg. Az adatközlők azt tartják, a janicsárok szálláshelye volt régen.; 39/163. *Jancsár, -ba* [K.3.~ és *Cser*] Ds, e; 39/164. *Nagy-Jancsár* [K.3.~] Ds, sz. 1 (KMFN. 199–200).

A Gyermely község külterületi nevei között található *Jancsármajor* elnevezést KISS LAJOS is fölvette monográfiájába, és következőképpen magyarázza: „**Jancsármajor** ’lakott hely a Gerecsében a Gyermelyhez tartozó Gyarmatpusztától délnyugatra’ [1895: *Jancsárm.*: Pallas-Lex. X, 708. lap utáni térképen, de l. 1745: „*Jancsár Berek*” (Gyarmatpuszta és Vasztélypuszta között): FMTÉ. 6: 241 is]. A *Jancsár* hn. előzménye a csn.-ként is (l. 1978. évi budapesti telefonkönyv I: 454) is használt m. R. *jancsár* ’janicsár’ [< szb.-hv. *jāničār* ’ua.’ (tkp. ’új sereg’)] ... Az utótag a m. *major* ’nagyobb gazdasági település a határban’ ...” (FNESz. I, 648–649).

A mai *janicsár* szavunk *jancsár* hangalakban egy latin nyelvű szövegben már a XV. században is fölbukkant, igazában véve a hódoltság korában terjedt el (vö. KAKUK 1996: 32–33). Később azonban a „török hódoltság után a *jancsár* szó használata természetesen ritkább lett, de maga a szó nem veszett ki egészen nyelvünkől. Érdekes, hogy noha a török korban a *jancsár* alak volt az általános használatú, a teljesebb *janicsár* alak vált köznyelvvé.” (KAKUK 1996: 33).

A magyar nyelvterületen a *jancsár* ~ *janicsár* köznévre visszavezethető földrajzi nevekben minden bizonnyal a *Jancsár* (esetleg a *Janicsár*) családnév rejlik. Föltevésem szerint a *Jancsár* személynévvvel kapcsolatos helynevek valószínűleg már a hódoltság idején is létrejöhetnek. A fenti földrajzi nevek ide sorolását az indokolja, hogy egyrészt a *jancsár* ~ *janicsár* szó, noha a szerbhorvátból került a magyarba, végső soron oszmán-török eredetű, másrészt viszont az erre a köznévre visszavezethető helynevek keletkezésében a török hódoltság korának lehetett meghatározó szerepe.

Kula

Döbröcköz: 54/64. *Kulai-köröszt* Ke. A volt Kula utcában áll.; 54/65. *Kulai-kut* Kú; 54/68. *Kulai utca* : *Munkácsi utca* [*Munkácsy Mihály u*]; — Nak: 49/62. *Kula, -ra* Ds, sz. Valamikor legelő volt.; — Ozora: 3/183. *Kula-domb* Do, sz; 3/215. *Kula ajja* S, sz, r; 3/227. *Kulai ut* Ú; 3/230. *Kula kert* S, kert; 3/231. *Kula, -Gba* [Hn. ~ *puszta*] Lh, M; 3/232. *Kulai kasté* Ép; 3/233. *Kulai-árok*

(TMFN. 63, 255, 270); — Diszel: 27/239. *Kula-domb* : Homokgödör D, G, e. Csontokat találtak (VeMFN/I. 137).

A magyar nyelvterületen — amint a fenti példák mutatják — a *Kula* és néhány (főleg *-i* képzős) származéka bel- és külterületi névként egyaránt előfordul. A vajdasági Dél-Bácskában viszont — nagyjából Szabadka és Újvidék között — *Kula* település neveként szerepel. KISS LAJOS monográfiájában a következőket találjuk róla: „*Kula* ’helység a jugoszláviai Bácskában Szenttamástól (Srbobran) nyugat-északnyugatra’ [1543: *Kula*: VajdFn. 11. sz. 29]. A szb.-hv. *Kula* átvétele. Ennek köznévi előzménye a szb.-hv. *kula* ’torony; vártorony, bástya’ < oszm. *kule* ~ R. *kula* ’torony’ < arab *qulla* ’tetőpont, csúcspon, csúcs’.” (FNESz. I, 810.). — KAKUK ZSUZSA pedig a hódoltság korában (főképpen *Jedikula* ~ *Jedicula* ’Héttorony’ formában) nyelvünkbe került *kula* szó elterjedését és eredetét a következőképpen összegzi: „A magyar adatokban az összetétel második tagja, a török *kule* ’torony’ mindig *kula* alakban fordul elő. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a déli szláv nyelvek közvetítésével került hozzánk. Egy ilyen szó esetében azonban ez aligha volna helyes föltevés. Maguk a nyelvi megfelelések sem teszik ezt szükségessé. A *kule* szónak a törökben is lehetett régen magánhangzó-hasonulásos *kula* alakja, s a magyar magánhangzó-harmónia is *kula* alakot kíván” (1996: 113).

SZABÓ JÓZSEF

Felhasznált irodalom

- BODNÁR BÉLA (1983), *Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei*. Sajtó alá rendezte SZABÓ JÓZSEF. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, Tanulmányok Csongrád megye történetéből VII.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp., 1988.
- KAKUK ZSUZSA (1996), *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Bp.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 169. sz. Bp., 1985.
- SZABÓ JÓZSEF (1999), A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1974.
- VeMFN/I. = *Veszprém megye földrajzi nevei*. I. A Tapolcai járás. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.